

*Олег Болюк
(Львів)*

УКРАЇНСЬКІ КАПЛИЦІ: ГЕНЕЗИС, ТИПИ, ОСОБЛИВОСТІ, ДЕКОР

Будівництво каплиць характерне як для українців, так і для сусідніх народів – поляків, словаків, угорців, румунів, молдован, білорусів, росіян, а також віддалених етносів балканських, кавказьких, прибалтійських країн і світу взагалі, де відчутні були впливи християнства й місіонерська діяльність його представників. Існування такого типу будівель залежало також від географічно-кліматичних умов, соціально-політичного стану держави та інших умов.

У ранньохристиянський період, після т. зв. «примирення» [1, 199] між християнами та язичниками, ріст чисельності християн спричинив розширення функцій будівель, призначених спершу для приватних та окремих богослужб, які згодом ставали публічними молитовними домами – парафіяльними каплицями-ораторіями [2, 993], в яких уже відбувалися повноцінні богослужіння та приймали причастя. Поступово, після введення в церковне життя нових приписів, вірним було дозволено брати участь у Літургії не лише в храмі своєї парафії, а й в інших християнських святинях тієї ж конфесії, зокрема й у каплицях.

Як будівлі для молитви, каплиці на території сучасної України знані з часів Давньоруської держави. Відомості про них містять літописні джерела, археологічні та інші історичні матеріали [3, 46, 125; 4, 82; 5, 3; 6, 167], а сучасної назви вони набули під впливом польсько-католицької експансії [7, 123; 8, 734]. У народному будівництві українців такі відносно невеликі за розмірами сакральні християнські споруди зводили для богослужбових дійств повсюдно. Їх або хрести інколи ставили на місці зруйнованих політеїстичних культових осередків (капищ, контин) [8, 735, 743] з метою остаточного утвердження на українських теренах християнської релігії, хоча завдяки тривалому періоду «двовір'я» окремі ознаки давнього вірування збереглися й донині в мотивах орнаменту, обрядах церковно-календарних свят.

Каплиці, як і храми, народні майстри зводили із місцевого будівельного матеріалу, найчастіше, враховуючи умови євразійського помірнього клімату, із деревини смереки, ялиці, дуба, липи та інших легкодоступних порід або каменю, цегли та глини [9, 381; 10, 21; 11, 284; 12, 20]. Оскільки розміщення каплиць взаємопов'язане з їх призначенням, яке, на відміну від храму, виконує переважно функцію приміщення для індивідуальних молитов або зрідка колективних відправ малочисельної громади [12, 20], то їх розмаїття становить досить розлогу диференціацію. Розташування каплиць не завжди ретельно вибирали за допомогою будівельних обрядодійств, як це робили для жител і храмів, адже часто причинами зведення окремих каплиць ставали певні події [13, 11]. Місце інтер'єрних каплиць було або заздалегідь визначене (замкові, палацові), або його облаштували вже після будівництва (каплиці громадських закладів).

Згідно із розміщенням каплиць, серед них розрізняють церкви-каплиці, прицерковні (біля церков, костелів, монастирів, скитів, лавр – впритул до них зі сполученням з інтер'єром, із незалежним входом [14, 118] чи на певній відстані від головної споруди), кладовищні, придорожні, світських громадських закладів та приватні, які у двох останніх випадках можуть бути зведені окремо або інтер'єрними. За функціональним призначенням каплиці бувають богослужбові (зокрема требних панахид, молебнів) та як їх різновид – меморіальні. Останні зазвичай присвячені історичній, чудотворній події, окремій особі, місцю колишнього існування храму, монастиря, де також можуть відбуватися індивідуальні молитви або, в особливих випадках, – требні богослужіння. За планувальною схемою каплиці ділять на ротонди (округлі або квадрифолії, полігональні); одностовпні; квадратні; прямокутні одно-, дво-, трикамерні; хрещаті однокамерні та хрещаті з двома або більше приміщеннями (церкви-каплиці) [15, 447–453; 16, 37]. Як муровані, так і дерев'яні каплиці на периферіях зводили переважно народні майстри, а будівництво таких сакральних споруд у міських і релігійних центрах найчастіше довіряли професійним мулярам і теслям. Каплиці сусідніх народів подібні до українських сакральних будівель такого типу за призначенням, матеріалом, планувальним укладом, фасадом. Проте мають і свої незначні особливості, які проявляються у зовнішній формі та інтер'єрі.

На українських теренах прицерковну каплицю, здебільшого прямокутну в плані, зводили на церковному подвір'ї. Разом із храмом, дзвіницею, вхідною брамою із огорожею або іншими сусідніми будівлями вона могла доповнювати архітектурний ансамбль, до якого інколи належали пам'ятні, ювілейні або в окремих випадках намогильні хрести [17, 58; 18, 19; 19, 15, XXI; 20, 320]. Проте стильову цілісність сакрального комплексу не завжди було збережено, оскільки каплиці будували раніше або значно пізніше, ніж парафіяльний храм [21]. Народні майстри не часто надавали їм різних, панівних на той час в європейській архітектурі, стильових ознак, а зводили за місцевими будівельними технологіями, способами оздоблення, притаманними як житловим, так і сакральним спорудам. У багатьох випадках давні прицерковні каплиці були встановлені парафіянами біля храму чи перенесені на кладовища вже в другій половині ХХ ст. з метою врятування їх від знищення атеїстами, тому не всі будівлі було зведено тут від початку. Лише в поодиноких випадках у цей час на церковному подвір'ї ставили нові. До періоду масової руйнації каплиць при-

хильниками радянської ідеології придорожні молитовні споруди були найчисельнішими серед усіх її різновидів, оскільки в містах чи селах, де існували парафіяльні храми, не було необхідності зводити каплиці.

Сільські або міські каплиці, побудовані на значній відстані від церков або за межами поселень, не завжди розташовували на репрезентативному місці, що було обов'язковим для храму. Вони інколи невдало гармонували із навколишнім середовищем, але їх завжди будували на узбіччях доріг, біля джерел, в урочищах, біля вікових дерев [10, XXII; 22, 479], подібно до придорожніх хрестів та «фігур» [10, XXVII; 11, 282; 23, 129]. Окрім сакрального призначення, такі каплиці слугували захистом для її внутрішньої обстави та притулком для подорожнього під час негоди в тому випадку, коли були не лише стовповою конструкцією, а й мали приміщення.

На північноросійській території, де оселялися християни, в сільському ландшафті також превалювали придорожні хрести, хоча загалом їх було значно менше, ніж в Україні. Архітектура цих будівель відрізняється від українських насамперед їх завершенням — «главками» та дзвіницею над входом-крухтою, бочковидними формами дахів тощо. Упродовж кількох століть у Росії малі сакральні споруди зберегли окремі риси класицизму — фронтончики на дахах, що замінили традиційні для давньоруського будівництва закомари, колони біля входу чи цілі портики, які так часто використовували тут за аналогією до архітектури місцевих храмів другої половини XVIII — середини XIX ст. Справді, класицизм у тутешньому храмобудуванні розвинувся значно краще в порівнянні з українським, оскільки найвдаліше виражав ідеологію Російської імперії. Звідси цей стиль разом із північноросійським нав'язували архітектурі підкорених імперією земель, тому такі церкви, дзвіниці, каплиці інколи трапляються на українських, білоруських, польських, молдавських, прибалтійських та інших теренах чи навіть у містах скандинавських країн.

Конструктивна особливість дерев'яних одностовпних («стовпової»), переважно придорожніх, каплиць, які будували на Буковині, Гуцульщині, на польських, білоруських землях [24, 55], полягає в увінчаному хрестом дво-, чотирихилому гонтовому дашку, який підтримувала у його центрі опора. Фасади каплиці майже однакові з усіх боків, а декор становлять профільовані завершення окремих деталей, геометричне різьблення на площинах та фаски, зняті на їх ребрах. Їхне походження, ймовірно, пов'язане із дахом-накриттям «фігур» (Розп'ять) та невеликих кіотів, в які ставили ікону, скульптурні зображення святих, свічку, лампаду. Такі кіоти могли слугувати невеличкими окремими капличками, кріпленими до стовбура дерева. Малі конструкції з кіотом, які встановлювали на стовпі, а не кріпили збоку до нього, були поширені в окремих районах Польщі, Білорусі, Литви, що отримали назву «жмудський хрест». Очевидно, від нього виникли муровані кількаярусні стовповидні каплиці, які вгорі мали нішу або кіот із вмонтованою в них фігурою.

Складнішу конструкцію мала квадратна, прямокутна в плані каплиця, профільовані стовпці та розкоси якої підтримували покриття із зубчастого гонту або дранки. Нижню частину каркасу могли залишати відкритою або шалювали дошками, а неприкриті стовпці декорували у вигляді стилізованих балясин. Інколи каркасна або зрубна споруда для молитви гармонійно поєднувалася з ландшафтом, особливо у тих випадках, коли будівлю зводили на палях над водою.

Подібними до попередніх, але зі складнішими завершеннями дахів і просторішим інтер'єром, зводили каплиці-ніші для ікон, фігур, що нагадують один із архітектурних типів станцій Хресної дороги [10, XXVII, 52, 59, ілюстр. 112, 122, 123; 25; 26, 77–78, 82]. Дво-, чотирихилі дахи із невеликою маківкою, причілками з усіх сторін фасадів декорували профільованими вітровими дошками, вирізували у вигляді плавних «хвиль», дрібних зубчиків тощо, що властиво для традиційного будівництва як українців, так і сусідніх народів [10, XXVI–XXVII, 55–57, ілюстр. 117, 118, 120; 27].

Один із найдавніших типів планування вітчизняних сакральних споруд — каплиця-ротонда, що була поширена й у західноєвропейській церковній архітектурі. Вона була багатогранною в плані завдяки зрубному в'язанню колод чи округлою у випадку мурування стін. В інтер'єрі покриття спиралося на центральний стовп або колонаду, утворену по вужчому за несучі стіни периметру [9, 379], іноді конструкцію даху тримали стіни. Муровані каплиці були переважно тиньковані, білені вапном. Найпоширеніші форми дверних і віконних отворів — арковидні, прямокутні, рідше — ледь заокруглені у верхніх кутах, незалежно від будівельного матеріалу. Полігональні дерев'яні каплиці зводили також у Польщі та Білорусі. За кошти пожертвувань парафіян до храму чи завдяки окремій складчині громади будували каплиці на території кладовищ, найчастіше біля їх огорожі, рідше — серед поховань. Такі споруди за функціональним призначенням, окрім місця індивідуальних

молитов, слугували для проведення панахид, молебнів за померлими та в окремих випадках були мурованими склепами заможних і відомих за життя християн [18, 21; 26; 17, 63–65; 27, 303].

Тип плану, фасади, оздоблення цвинтарних, як і іншого призначення, молитовних будівель були різноманітними, однак загалом простежуються сталі відмінності між каплицями східного та західного обрядів: православні народні майстри зводили їх з окремими ознаками, властивими давньорусько-візантійському храмобудуванню і звертали увагу більше на архітектурне вирішення, оскільки облаштування інтер'єру з однією та більшою кількістю ікон залежало лише від габаритів будівлі, а римо-католицькі теслі надавали перевагу художнім особливостям західноєвропейських стилів та акцентували увагу на сакральній скульптурі, задля розміщення якої і виникала споруда. Варто зауважити, що впливи цих стилів спорадично, а подекуди повноцінно, особливо в мурованих будівлях, відображені також у каплицях східного обряду віросповідання. Сюди так само проникла латинська традиція встановлювати фігуративне зображення святих, що особливо помітно в каплицях західноукраїнських теренів. На зміну ренесансним, згодом – бароковим формам, вираженим переважно в банях, з початку XIX ст. в малій сакральній архітектурі поступово проявилися ознаки класицизму. Мотиви рококо тут не застосовували, однак вони були властиві храмам цього періоду. У другій половині XIX – на початку XX ст. в архітектурі каплиць західного обряду, насамперед мурованих, виразний слід залишили художні ознаки різних течій періоду історизму, але особливо популярним було застосування в тогочасному будівництві елементів готики.

Ззовні дерев'яні каплиці народні майстри декорували профілюванням та різьбленням, окрім звичних для оздоблення її елементів стовпців, причілків, дверних та віконних обрамлень, також на фризах, площинах стін, ліхтарях бань. Полотна набірних дверей, невеликі лиштви вікон прикрашали накладними деталями із контурними, по краях ажурними вирізами, а площини заповнювали різьбленим виїмчастим орнаментом. Мотивами геометричних орнаментів слугували зубці, хвильки, змійки, ромбики, квадрати, що є традиційними для декору багатьох народів. Віконні та дверні отвори каплиць мали прямокутні й аркоподібні вирізи. В окремих випадках трапляються трапецієподібні форми, характерні для порталів сакральних споруд Подніпров'я та Лівобережжя, будівель періоду модерну. Нижній край дощатої шалівки причілків профілювали переважно у вигляді ромбічних, пікоподібних, стрільчастих завершень, подібних до контурів підбиття дерев'яних дзвіниць XVIII–XIX ст., відомих як на українських теренах, так і в польському, словацькому, угорському, румунському народному сакральному будівництві.

Інкони каплиці заміняли храми. У них проводилися Літургії, коли в околиці не було християнської святині або як тимчасове приміщення для богослужіння під час відбудови церкви, костелу [28, 56, 139]. На кладовищах Волині, окрім каплиць, найчастіше побутували невеликі церкви, що вміщали в середньому тридцять християн [10, XXV]. У випадку знищення святині через пожежу чи з інших причин із залишків врятованого матеріалу або нового зводили каплицю-знак про колишнє існування храму [29, 64, 96–97], що було властиво не лише для українського сакрального будівництва, а й для сусідніх народів.

Просторово розвинуті каплиці могли мати два яруси, що нагадувало конструкцію дзвіниць, церков XVIII–XIX ст. – на четверик нижнього ярусу опирався восьмирік верхнього. У багатьох каплицях-церквах відсутня апсида або бабинець. Поширеним явищем у розвитку планувальної структури каплиць було її поступове перетворення у парафіяльний храм шляхом розширення та прибудування до неї додаткових приміщень – ризниці, паламарні, притвору [30, 9–10; 31, 7–12]. Для дахів каплиць найчастіше використовували гонт, а в XX ст. його поступово витіснило листове залізо. Форма дахів була менш пластичною, ніж у церквах, небагатоплощинною і більше нагадувала покриття костьолів чи навіть жител. Дво-, чотирихилі наметові дахи, трисхилі із причілком над вхідним отвором, увінчували невелика баня, маківка або сигнатура, невеликий шпиль яких завершував кований хрест.

Різновидами сакральних споруд такого типу були дзвіниці-каплиці, каплиці, розташовані в емпорі церкви. Останні характерні для Прикарпаття, Карпат та особливо Бойківщини, оскільки для храмів цього регіону в конструктивному вирішенні характерне було зведення над бабинцем опасання з аркадою, що слугувала галереєю входу на хори, які згодом облаштовували як каплицю. Виникнення цього додаткового об'єму вчені пояснюють впливом будівництва монастирів, необхідністю оборонної функції, інспірації візантійського храмобудування. Таке розміщення каплиці

не було звичним для храмів західного обряду [32, 400–432; 33, 87]. Дерев'яні дзвіниці-каплиці в Україні були рідкісним явищем, тому трапляються лише поодинокі випадки таких конструкцій.

У каплицях громадських закладів, зокрема навчальних інституцій, лікувальних осередків, в'язниць інколи відбувалися відправи для християн, які перебували в цих установах. На території закладів освіти будували студентські каплиці [34, 4]. Для хворих зводили невеликі сакральні споруди недалеко від шпиталів або облаштовували для богослужіння одне із приміщень [35, 125]. В останньому випадку інтер'єрні каплиці ззовні не виділялися властивими їм ознаками, окрім декорування орнаментом і християнською символікою на вікнах, порталах. Споруди та приміщення такого типу проектували архітектори, а будівельні роботи виконували кваліфіковані майстри.

З другої половини XIX ст. професійні митці різних регіонів Європи у своїх проектах каплиць, насамперед для богослужіння, поступово почали застосовувати декоративні елементи, властиві місцевій народній архітектурі. Це притаманно не лише народам, близьким до українських етнографічних територій, зокрема чехам, словакам, полякам, а й віддаленим – у скандинавських країнах, де дерев'яне храмобудування мало свою неперервну традицію та було характерне як для католиків, так і для протестантів [36, 17–46]. У кінці XIX – на початку XX ст. архітектори проектували муровані каплиці, які, окрім традиційного призначення, могли слугувати ще й склепом.

Інкони проєктанти відходили від усталених форм місцевого храмобудування, застосовуючи конструктивні та декоративні вирішення модних на той час віянь, що властиві епохам історизму та модерну, або навпаки, поверталися до первинних форм церковних будівель такого типу, зокрема ротонд. Негативні політичні події, що сталися в Європі впродовж XX ст., призвели до припинення пошуків нових архітектурних вирішень каплиць як у професійній творчості, так і в народному будівництві.

Залежно від віросповідання та розмірів внутрішнього простору каплиці містили певну кількість речей і тип облаштування. У таких будівлях зберігали предмети, перенесені з храму, які в ньому замінили на новіші, або пожертвовані громадою відразу для каплиць. Внутрішнє обладнання невеликих сакральних конструкцій східного обряду складалося із однієї або кількох ікон, перед якими стояв своєрідний престол, свічники. Встановлення тут різьблених об'ємних фігур є запозиченням з латинського обряду, впливи якого на значній частині українських земель поширилися переважно з Польщі після Берестейської унії 1596 року, Ужгородської унії 1646 року, замойського Синоду 1720 року, діяльності західноєвропейських чернечих орденів, релігійно-політичних позицій посполитої шляхти. У римо-католицьких каплицях із невеликими приміщеннями зазвичай були Розп'яття, скульптури Христа, Богородиці чи святого, якого вшановують у західному обряді, зокрема Яна Непомука, Антонія, Ксаверія та інших, або їх ікони, які встановлювали на вівтарі, кріпили до стіни. Більшість ікон, що нині існують у сільських каплицях обох конфесій, не намальовані на полотні, дереві або склі, а надруковані на папері в XIX–XX ст. [37, 50]. Тут трапляються переважно наземні, настільні свічники, рушники, скатертини та інші дрібні речі й часто живі квіти.

Отже, створені українськими народними майстрами та професійними митцями малі архітектурні форми, попри їх незначні локальні відмінності, містять у своїй основі ознаки аналогічних споруд, властиві сусіднім європейським народам. Їх подібність полягає в застосуванні спільних технік будівництва, використанні однакових матеріалів, тотожності призначення та місць розташування. Тому загалом типологічна структура для усіх різновидів дерев'яних малих архітектурних форм, принаймні слов'янських країн, однакова. Варіативність невеликих об'єктів народного будівництва зумовлена розвитком місцевих традицій художньої деревообробки та різноінтенсивним впливом на них сторонніх мистецьких ознак, набутих впродовж генезису у своїх автентичних осередках. В Україні на формотворенні та оздобленні малих сакральних споруд – каплиць – певною мірою позначилися інспірації західноєвропейських мистецьких стилів, тісно поєднаних із храмобудуванням латинського обряду, та насаджування в окремих регіонах специфічних рис північноросійської церковної архітектури через політичні інтереси цієї держави щодо українських земель. Різні історичні колізії, що так чи інакше вплинули на становлення й розвиток української держави загалом та місцевого храмобудування зокрема, унеможливили вплив архітектури вітчизняних каплиць на їх спорудження в сусідніх країнах. Натомість наявність сакральних скульптурних зображень, ікон із традиційною західною іконографією в каплицях багатьох етнорегіонів України вказує на значні інспірації мистецтва римо-католиків. Таким чином, відмінності між об'єктами народної малої архітектури центрально- та східноєвропей-

ського простору виражені в компаративному аспекті лише на рівні окремих ознак художньої деревообробки.

1. *Грабар А.* Християнська іконографія перших століть нашої ери: засвоєння тогочасної образотворчості (пер. з англ. О. Кошового) // Мистецтвознавство. – Л., 2004. – № 3. – С. 189–204.
2. *Zeliński C.* Sztuka sakralna: Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji Domu Bożego / Podręcznik opracowany na podstawie przepisów kościelnych. – Poznań; Warszawa; Lublin, 1960.
3. Галицько-Волинський літопис. – Л., 1994.
4. *Левченко М.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956.
5. *Могитич І.* Нариси архітектури української церкви. – Л., 1995.
6. *Бадяк В.* Релігійні процеси на Лемківщині // Лемківщина: У 2 т. – Л., 2002. – Т. 2. – С. 165–189.
7. Словник українського сакрального мистецтва. – Л., 2006.
8. *Тарас Я.* Українське сакральне дерев'яне будівництво (ілюстрований словник-довідник) // Народознавчі зошити. – 2000. – Ч. 4. – С. 730–746.
9. *Рожко М.* Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Л., 1999. – Т. 1. – С. 361–460.
10. *Щербаківський Д.* Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці // Українське мистецтво. – К.; Прага. – [Б.р.]. – Т. 2.
11. *Vudra J.* Ludová architektúra na Slovensku. – Bratislava, 1958.
12. *Федорів Ю.* Пояснення церковних богослужень і Святих Тайн. – Л., 2004.
13. *М. Моздир.* Експедиція по темі «Українське сакральне мистецтво на Буковині», 15–26 серп. 1996 р. (керівник Станкевич М.) // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1., оп. 2., од. зб. 430.
14. *Bastrzykowski A.* Zabytki kościelnego budownictwa drzewnego w diecezji Sandomierskiej z 263 ilustracjami. – Kraków, 1930.
15. *Болюк О.* Типи і художні особливості каплиць XIX–XX століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2005. – Т. ССXLIX. – С. 447–453.
16. *Данилюк А.* Поклонися народному зодчому: Етнографічні нариси про народну архітектуру України. – Л., 1995.
17. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Л., 1991.
18. *Вуйцик В.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. – Л., 1991.
19. *Колицуняк Г.* Народні хрести в Коломиїщині. – [Б. м.], [Б. р.].
20. *Тарас Я.* Лемківська сакральна архітектура // Лемківщина: У 2 т. – Л., 1999. – Т. 1. – С. 297–323.
21. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1., оп. 2., од. зб. 430.
22. Українське народознавство / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Л., 1994.
23. Zabytki województwa Stanisławowskiego: Wykaz lat 1920–1929 (opracowany przez pracowników Lwowskiego okręgu Konserwatorskiego) / Ministerstwo Kultury i Sztuki. Biuro pełnomocnika rządu do spraw polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą. – Warszawa, 1998.
24. Architekt. – R. II. – 1901. – Nr. 4.
25. *Болюк О.* Експедиційні матеріали Покуття (власний архів).
26. *Głogier Z.* Budownictwo drewniane i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1907. – Т. I.
27. *Слободян В.* Церкви долини Верхнього Пруту // Народознавчі Зошити. – 2000. – № 2. – С. 299–305.
28. *Вуйцик В., Івасейко С., Слободян В.* Українські церкви Бродівського району. – Л., 2000. – Кн. 1.
29. *Слободян В.* Церкви українців Румунії. – Л., 1994.
30. *Могитич І.* Сторінки архітектури Галичини і Волині XI–XIV ст. // Вісник Укрзахідпроектреставрації. – 1997. – Ч. 8. – С. 3–20.
31. *Januch B.* Zabytki monumentalnej architektury Lwowa. – Lwów, 1928.
32. *Obmiński T.* O cerkwiach drewnianych w Galicyi // Sprawozdanie Komisji do badania Historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1914. – Т. IX. – Zeszyt III i IV. – S. 400–432.
33. *Драган М.* Українські дерев'яні церкви. – Л., 1937. – Ч. 1.
34. Неділя. – Л., 1933. – Ч. 6.

35. *Ноза О.* Український стиль в церковному мистецтві Галичини кінця XIX – початку XX століть. – Л., 1999.
36. *Ruszczyk G.* Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939: Tradycja i Nowoczesność. – Warszawa, 2001.
37. *Шнак О.* Українська народна гравюра XVII–XIX століть. – Л., 2006.